

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-326-349>

Тетяна Гуцуляк

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці

Діалектна лексика як важливий складник лексико-словотвірних образних парадигм

Авторка дослідження розкриває важливу роль діалектного словотворення для опису специфіки образних дериватів української мови, для встановлення їх словотвірних та мотиваційних моделей.

На прикладі відсубстантивних образних іменників, утворених на базі твірних слів віл і зозуля, доведено, що діалектне словотворення почасти виступає єдиним джерелом формування субстантивних зон лексико-словотвірних образних парадигм.

Встановлено, що діалектне словотворення розкриває особливий, подекуди маловідомий мотиваційний потенціал стрижневих іменників лексико-словотвірних образних парадигм. Діалектні деривати, що входять до їх субстантивних зон, розширюють мотиваційний простір твірних іменників такими мотивувальними ознаками, яких не реалізують похідні інших зон. Запропоноване висновкове положення ґрунтується на представленому в дослідженні репертуарі метафоричних мотивувальних ознак, підґрунтям формування яких слугували народні вірування та спостереження.

Ключові слова: діалектний словотвір, відсубстантивні іменники, лексико-словотвірна образна парадигма, словотвірне значення „поді-бності”, образні мотиваційні відношення, метафоричні мотиваційні моделі.

Діалектне мовлення в усьому розмаїтті його акцентуаційно-фонетичних особливостей, лексичних і фразеологічних засобів, граматичних форм та синтаксичних конструкцій є важливою частиною загальнонаціональної мови. Діалектизми різного типу допомагають відтворити повноту й варіантність її лексико-семантичної, словотвірної та граматичної систем.

Літературна мова як єдина для всієї нації тісно пов'язана передусім із територіальними виявами. Як зазначає Юрій Шевельов, „діалекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова. Звичайно в таких випадках інноваційні діалекти інтегруються в наслідок історичних (соціополітичних тощо) процесів” (Шевельов, 2008, с. 388). На всіх етапах становлення й розвитку загальнонаціонального зразка української мови розмовно-діалектне мовлення мало ключове значення у виробленні її літературного стандарту. „Розвиваючись і збагачуючись, українська літературна мова вбирала в себе різні елементи – слова, граматичні форми, синтаксичні конструкції – з різних говірок, – на думку Ю. Шевельова, – таким чином, зберігаючи свою киево-полтавську основу, зробилася мовою справді всеукраїнською, не будучи тотожною (як і кожна літературна мова) з жадною з українських говірок” (Шевельов, 2012, с. 36). Із цього приводу доречно навести й міркування Олександра Колесси про роль діалектів як життєдайного джерела для становлення літературної мови: „Не виключуючи і не нехтуючи здорових діалектичних різновидностей, що допроваджують до мови новий приплив животворних лексичних та синтаксичних засобів, пішла наша літературна мова рішучо в напрямі всеукраїнського об'єднання” (Колеса, 1924, с. 37).

У новітній час розвитку літературної мови закономірно постає питання про роль діалектних мовних засобів у цей період. Загалом варто визначити кілька важливих функцій діалектного матеріалу. Передусім це використання різних типів діалектизмів (акцентуаційних, фонетичних, словотвірних, граматичних, лексичних, семантичних, фразеологічних) з певною „стилістичною настановою (мовна характеристика персонажів, відтворення локального колориту описуваних подій та ін.); [...] в усному мовленні може зумовлюватися цільовою стилістичною настановою мовця” (Гриценко, 2004, с. 146). Особи, що спілкуються літературною мовою, використовують діалектні елементи в усно-розмовній мові з певною зображально-виражальною метою або для позначення понять народного побуту, що не мають літературних відповідників. Такий процес є закономірним, адже, за словами Ю. Шевельова, після закінчення основних етапів формування літературної мови „вона дуже неохоче вбирає в себе нові для неї діалектизми” (Шевельов, 2012, с. 72). На думку дослідника, письменники часто шукають оновлення своєї лексики в говірках. Майстрів слова в діалектному мовленні приваблюють конкретність та образність

словникового складу супроти абстрактнішої загальнолітературної мови. „Однак і ці діалектні елементи в літературі дуже рідко виходять за межі індивідуальної творчості і звичайно не стають набутком літературної мови як цілості. Вони лишаються, так би мовити, потенціальними, а не сталими елементами в літературній мові” (Шевельов, 2012, с. 74).

Утім, як засвідчують матеріали сучасних наукових розвідок, низка діалектних лексичних одиниць, що набувають загального вжитку, поступово поповнюють літературну мову і стають звичними для неї. Наприклад, до таких лексем можна зарахувати іменник *ватра*¹, який, за спостереженнями Людмили Ткач та Ніколетти Головач, вийшов за межі діалектної лексики, яка в літературному творі стилізує місцевий колорит. Аналіз контекстів уживання лексеми *ватра* засвідчив, що слово „втрапило безпосередні зв'язки з термінологією вівчарства й набуло загальноукраїнського значення, синонімічного до *вогонь*, *вогнище*, *багаття*, причому, частіше це стосується не вогню в печі, кузні тощо, а багаття в полі, степу, яке зігріває подорожніх, козаків, вояків тощо” (Ткач & Головач, 2009, с. 46). Павло Гриценко також розглядає іменник *ватра* як приклад того, коли внаслідок широкого вживання деякі лексичні діалектизми перетворюються в поетизми (Гриценко, 2004, с. 147).

Обмежене територіальне використання втрачають і лексеми *бринза* та *гердан*. Активне поширення на різних теренах України спеціально приготовленого сиру з овечого чи коров'ячого молока та жіночої (рідше чоловічої) прикраси на шию з бісеру, сприяло поступовому переходу діалектних лексичних одиниць до загальноновживаних. Це засвідчують і матеріали тлумачних словників: напр., позначку *діал.* (діалектне) СУМ і СУМ-20 подають тільки для фонетичного варіанта *бріндза*, відображаючи так відсутність будь-яких обмежень для вживання лексеми зі звуковою формою *брінза*². Лексичний діалектизм *гердан*³, що наведений у СУМі

¹ В українській мові це слово належить до запозичень із румунської, і, як стверджують Л. Ткач та Н. Головач, є давнім запозиченням (Ткач & Головач, 2009). Румунські мовознавці співвідносять іменник *vatră* з тематичною групою слів на позначення реалій із галузі вівчарства. У тлумачних словниках української мови лексему *ватра* подають із позначкою *діал.* (діалектне слово) ‘*діал.* Вогнище, багаття’ (СУМ, т. 1, с. 297; СУМ-20).

² Порівняймо, у гуцульських говірках зафіксовано *брінза* (*бріндзі*) ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир, бринза (пор. рум. *brinză*, *brindză*)’ (СГГ, с. 29).

³ Цю лексему активно використовують носії буковинських та гуцульських говірок, пор., *гірдан*, *гердан*, *гьордан* ‘заст. Вишита бісером стрічка (вид дівочої прикраси)’ (СБукГ, с. 83); *гердан* (*гірдан*, *гьордан*) ‘жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову’ (СГГ, с. 52).

з позначкою *діал.*, у СУМі-20 уже поданий як стилістично нейтральне слово зі значенням 1. ‘Жіноча прикраса з бісеру, виконана в народному стилі, яку носять на шиї та на грудях; *герданець; герданик*’. 2. ‘*етн. Шерстяна стьожка або ажурний комірець з бісеру, якими в Галичині, Буковині та Закарпатті жінки прикрашали шию або голову, а чоловіки – капелюхи*’ (СУМ-20).

Отож у наш час деякі діалектні одиниці з різних причин втрачають територіальну обмеженість у вживанні, набувають стилістичної нейтральності або ж ширшого стильового використання й переходять до складу загальноживаної лексики. Із-поміж основних шляхів проникнення діалектизмів як позанормативних елементів у літературну мову потрібно виокремити мову художньої літератури, зокрема й українських перекладів, беручи до уваги тексти Святого Письма; мову публіцистики, наукової літератури; реклами; усне мовлення; лексикографічні праці. В україністиці вивченню проблем такого типу науковці надають належної ваги, зокрема звертаємо увагу на праці Інни Шепетюк, Наталії Булеги (Тарновецька та ін., 1998), Людмили Ткач (Ткач, 2001), Ніколетти Головач (Головач, 2012), Анни Закутньої (Закутня, 2017), Інни Черкез (Черкез, 2024) та ін.

У сучасних різноаспектних дослідженнях літературної мови діалектний матеріал часто виконує роль переконливих аргументів для підтвердження чи заперечення певних висновкових положень або ж суттєво доповнює чи розширює інформацію про мовні явища. Такі переваги діалектних фактів попри виразну специфіку говіркового мовлення пов’язані з тим, що різнотипні діалектизми виявляють багато спільного з літературною мовою. Цю думку переконливо доводить у дослідженнях Василь Ващенко, звертаючи увагу на те, що, наприклад, у вивченні семантики діалектних слів „факти, спостережені, зокрема, в полтавських говірках, не позбавлені типових рис, які властиві загальнонародній мові” (Ващенко, 1961, с. 69). Варто зауважити, що встановлювати спільні ознаки для обох систем – діалектної і літературної – так само важливо, як і визначати диференційні особливості. Такі міркування знаходимо у працях Григорія Аркушина стосовно дослідження діалектного словотвору (Аркушин, 2005).

У пропонованій розвідці маємо на меті розкрити важливість діалектного словотворення для опису специфіки образних дериватів української мови, для встановлення їх словотвірних та мотиваційних моделей; продемонструвати роль діалектних похідних одиниць з образним компонентом змісту в наповненні чи формуванні окремих зон – субстантивної, ад’єктивної, дієслівної чи адвербіальної – лексико-словотвірних образних парадигм із вершинами іменниками.

У попередніх дослідженнях авторки вже розкрито значення діалектних образних дериватів у виокремленні дієслівних зон лексико-слово-

твірних образних парадигм з іменниками-вершинами *гак, лопух, сітка, сокира, цибуля, цап* (див. Гуцуляк, 2023b); *козак* (див. Гуцуляк, 2020, 2023a). У студіях такого стибу важливо звертати увагу на те, що саме діалектне мовлення зберігає та активно відтворює похідні слова, які через свою словотвірну структуру, семантику та мотивувальні ознаки відображають характерні для українського світогляду механізми формування асоціативно-образних уявлень про світ. При цьому потрібно зважати, що

Літературна мова й діалекти, – як це подає у своїй праці Тетяна Ястремська, – неоднаково віддзеркалюють пізнаний людиною світ: діалектне мовлення як симбіоз мови й культури розкриває інші – невідомі літературній мові – аспекти людського світобачення, пояснює унікальні явища матеріальної та духовної культури, традиції та особливості світосприйняття (Ястремська, 2021, с. 7).

Відтак діалектні словотвірні номінації суттєво розширюють відомості про дериваційні та мотиваційні механізми української мови.

У запропонованому матеріалі зосереджуємо увагу на образних **від-субстантивних іменниках**, які засвідчує говіркове мовлення й фіксують діалектні словники, та визначаємо їх функцію в систематизації похідних слів у складі лексико-словотвірних образних парадигм. Похідні іменники з образним компонентом змісту становлять невід’ємну складову значного корпусу образної лексики (картотека фактичного матеріалу охоплює 2 502 образно мотивовані похідні одиниці), що органічно входить до загальнонаціональної мови й відображає її загальномовну практику (узус). До морфологічних образних дериватів зараховуємо похідні іменники, прикметники, дієслова та прислівники, що утворилися на базі образних мотиваційних відношень, тобто на базі такого типу когнітивно-мовних зв’язків між мотиватором і мотивованим словом, що ґрунтуються на асоціативно-образних уявленнях про елемент дійсності. Когнітивною базою образної мотивації виступають метафоричні та (чи) метонімічні моделі. Творення образних дериватів підпорядковане

[...] усвідомленим настановам (інтенціям) суб’єкта образної номінації, що безпосередньо корелюють зі стратегією називання: характеризувати специфіку ознак, властивостей об’єкта, відтворивши їх комплексно (цілісно, редуковано) в одній лексичній одиниці; повідомити про об’єкт щось важливе, незвичне чи оригінальне, передаючи певний обсяг знань або (та) вражень (набутих із соціального досвіду); вербалізувати образне уявлення про об’єкт, подати його оцінку, емоційно відреагувати в певній комунікативній ситуації, вплинути на адресата та ін. (Гуцуляк, 2021, с. 10).

Словотвірна структура й семантика образно мотивованих похідних одиниць вказують на реалізацію словотвірного значення „подібності”. Таке категорійне значення узагальнює регулярні моделі образних мотиваційних відношень, які через мотивувальну ознаку відображають закріплену у свідомості носіїв мови подібність (частіше уявну, рідше реальну) між елементами дійсності. Напр., образний іменник **їжач-о́к** (← *їжак*) ‘спеціальний намордник для теляти, у який вбиті цвяхи, щоб корова не давала йому ссати’ (СЗПГ, т. 1, с. 200) відображає подібність предмета, що його застосовують у господарстві, до зовнішнього вигляду їжака. В українській мові простежуємо творення низки образних дериватів за словотвірною моделлю „основа іменника + -ок-”. Їх можна згрупувати у словотвірні типи, деталізувавши словотвірну семантику „подібності” на базі індивідуальних лексико-словотвірних значень похідних слів. До прикладу, наведений дериват **їжач-о́к** входить до словотвірного типу, складники якого реалізують лексико-словотвірне значення ‘знаряддя дії (інструменти, механізми, пристрої), їх деталі за зовнішньою подібністю (формою, розміром, цілісним виглядом та ін.) до того, що називає мотиватор’:

жуч-о́к¹ (← *жук*) ‘пристрій для витягування з колодязя затонулого відра; рачок’. *Дядьку, дайте жучка цеберку витягти з колодязя* (СГНН, т. 1, с. 323); **жуч-ок**² (← *жук*) ‘перен. ліхтарик, що має електрогенератор із ручним приводом’ (СГНН, т. 1, с. 323);

рач-о́к (← *рак*) ‘лоцм. залізний гак, прикріплений на кінці штиля’ (СГНН, т. 4, с. 5); **рач-о́к** (← *рак*) 1. ‘примітивний плуг без колішні’. 2. ‘зовнішній кінець обода дерев’яного колеса’. *Як зійшлись рачки, значить, мона натягать шину* (СПГ, сс. 183–184);

ріж-о́к (← *ріг*) 1. ‘частина осі, на якій обертається колесо воза’. 2. ‘місце на печі для лампи’. 4. ‘поперечка мотовила’ (СБойкГ, т. 2, с. 176).

У сучасній дериватології виокремлення відсубстантивних іменників зі значенням „подібності” належить до дискусійних проблем. Дослідники ще не дійшли одностайної думки щодо зарахування таких лексичних одиниць до семантичних чи морфологічних дериватів. У праці польської лінгвістки Аліції Нагурко теж зроблено припущення щодо можливості різного трактування способів творення асоціативного деривата *nosek* ‘podobny do nosa, zwężony koniec, czubek czegoś’ (np. *noski butów*) – чи це похідне слово від *nis*, чи результат власне семантичної метафоризації:

Na zasadzie metafory funkcjonują w języku nazwy części przedmiotów, którym nadajemy antropomorfizujące określenia pochodne od części ciała ludzkiego, por. *nos* i *nosek* ‘podobny do nosa, zwężony koniec, czubek czegoś’ (np. *noski butów*). W tym typie motywacji nie mamy jednak pewności, czy np. *nosek* jest produktem derywacji symilatywnej

od podstawy *nos*, czy też jest to metaforyzacja czysto semantyczna, jaka zaszła w zdrobnieniu *nosek*. (Nagórko, 2007, s. 188).

У *Нарисах з діалектного словотвору в ареальному аспекті* Ярослава Закревська (Закревська, 1976) одна з перших в україністиці звернула увагу на похідні слова такого типу. Аналіз структури назв народної ботанічної номенклатури дав змогу дослідниці зосередити увагу на характерній особливості таких іменникових номінацій, а саме на наявності в їх морфемній структурі суфіксів суб'єктивної оцінки (здрибнєлих і пестливих), що повністю втратили емоційне забарвлення. Для таких похідних слів Я. Закревська запропонувала назву „формальні демінутиви” (формально демінутивні назви, напр., ботанічні номінації – *блошки, орлики, ключики, чобітки* й ін.) та пов'язала джерела й мотиви творення багатьох народних ботанічних назв із „дією закону психологічних асоціацій і зміщенням понять окремих предметів, що виникає на цій основі” (Закревська, 1976, сс. 123–125). На думку дослідниці, становлення ботанічної номенклатури багатьох слов'янських мов ґрунтується на деяких спільних семантичних і словотвірних моделях.

Вважаємо, що виокремлення в сучасному мовознавстві дериватів зі словотвірним значенням „подібності” розвинулося завдяки ідеї Я. Закревської про десемантизацію демінутивних афіксів. Зокрема деякі аспекти опису словотвірної семантики „подібності” в межах аналізу афіксального словотвору іменника розглянуто у працях Зої Валюх, Володимира Горпинича, Олександра Тараненка, Алли Шамоти та ін. (Валюх, 2006; Горпинич, 1999; Тараненко, 1986; Шамота, 1985). Ґрунтовний опис дериватів названого типу здійснила Ольга Тилик у дисертації *Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання* (Тилик, 2006). Дослідниця вважає, що

[...] такі похідні є назвами предметів, які схожі за зовнішнім виглядом (напр., кольором, формою), місцем знаходження, будовою, функціями, тактильними властивостями, смаком, запахом на предмет, названий мотивувальним словом. [...] У сучасній українській мові семантику схожості в підсистемі іменника виражають як поліфункційні, так і моносемні форманти. В абсолютній більшості випадків значення подібності розвинулося на базі власних словотворчих ресурсів української мови, зокрема афіксів, для яких функція вираження схожості стала вторинною (Тилик, 2006, сс. 13–25).

Різні міркування мовознавці висловлюють і щодо „образності” іменників, утворених на базі метафоричних мотиваційних відношень. У загальноживаних словах, на думку Ольги Лапшиної, образність

„стерлася” і зберігається тільки на рівні внутрішньої форми слова, образними ж є передусім складні іменники-новотвори. Дослідниця загалом ставить під сумнів образність іменників із семантикою „подібності” (див. Лапшина, 2010). Такий висновок, на нашу думку, більше стосується метафорично мотивованих іменників із термінологічним значенням, у яких метафоричність „при функціонуванні слова блідне, стирається під тиском номінативної функції і перестає сприйматися звичайними носіями мови” (Шаповалова, 1998, с. 42). Поділяючи думку О. Тараненка про те, що образність може мати різний ступінь виразності (див. Тараненко, 2004, с. 422), вважаємо, що в іменникових дериватах вона виявляє ще й особливе спрямування, пов’язане з інтенціями мовців, реалізованими в разі словотвірної номінації, – це унаочнення, увиразнення диференційної (чи важливої в акті називання) ознаки елемента дійсності (на відміну від прикметникових, дієслівних та прислівникових дериватів, у яких вибір образних мотивувальних ознак спрямований перш за все на реалізацію характеризувальної функції, відтворення емоційно-оцінного сприйняття).

Відтак саме особливості мотиваційних відношень та двоплановий характер формування семантики дає підстави вважати похідні іменники зі значенням „подібності” образними словами, у яких образний компонент може бути виразним, напр., *баба* → *б^{аб}-ій* ‘про нерішучого, розніженого чоловіка’ (СУМ, т. 1, с. 76); *гніздо* → *г^{нізд}-’у^к* ‘невдало спечений хліб’ (СлГр, т. 1, с. 294);

прихованим чи „затемненим”, напр., *орган* → *ор^{ган}-к-а* ‘старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю; пицаль; назва зумовлена подібністю з’єднаних мушкетних стволів до ряду труб в органі’ (ЕСУМ, т. 4, с. 209); *равлик* → *рав^{ель}-ник*, *равл-’інник* ‘бот. люцерна, *Medicago L.*; пов’язане з *равлик*; назва зумовлена формою плоду, звитого спіраллю подібно до равлика’ (ЕСУМ, т. 5, с. 10);

або вже не актуальним для вживання слова, напр., *голова* → *гол^{ов}-к-а* (*капусти*, *часнику*) ‘кулясте чи довгасте суцвіття або кулястий плід окремих рослин на верхівці стебла’ (СУМ-20).

Відсубстантивні іменники з образним компонентом змісту належать до найбільш складних похідних утворень щодо встановлення їх мотиваційних відношень та мотивувальних ознак. Вони мають „затемнену внутрішню форму”. Для її пізнання буває недостатньо проаналізувати структурні чи навіть синтагматичні особливості слова, потрібно вдаватися до етимологічного аналізу. Це пов’язано з кількома причинами: 1) насамперед зі сферами виникнення й функціонування таких іменників; 2) часто вони мають максимально фразеологізовану морфемну структуру, а в 3) словникових дефініціях відсутні вказівки на мотивувальну ознаку чи загалом на семантику подібності.

Поява образних іменникових дериватів здебільшого в обмеженій сфері народної термінології – ботанічної, зоологічної, виробничо-професійної, науково-термінологічної – сприяла їх поширенню в розмовному мовленні й фіксуванню в діалектних та етимологічних лексикографічних працях, рідше – у словниках нормативного типу.

Носії діалектного мовлення найчастіше використовують образні іменникові деривати для називання субстанцій зі сфер ‘природа’ та ‘артефакти’, рідше зі сфер ‘людина’ та ‘абстрактні поняття’. Відповідно їх мовна об’єктивація представлена, наприклад, образними назвами:

ботанічними: **їж-ане́ць**, **їж-ове́ць**, **їж-ові́к** (← *їжак*) ‘бот. гриб колчак, *Nudum eginaseum*; назви зумовлені колючістю гриба’ (ЕСУМ, т. 2, с. 323); **сві́ч-у́рк-а** (← *свіча, свічка*) ‘бот. синій цвіт (*Echium vulgare*)’ (СБойкГ, т. 2, с. 273); **оксамі́т-к-а** (← *оксамит*) ‘бот. чорнобривець’ (СНГ, с. 189). Зауважимо, що з-поміж завжди активних тенденцій, властивих словотворенню народних назв рослин, Я. Закревська виділяла метафоричне номінування (Закревська 1976, с. 107). Таку особливість увиразнюють і наведені приклади;

зоонімічними номінаціями: **грів-а́ч** (← *грива*) ‘порода голуба, який має на шиї своєрідну маніжку з пір’я’; пор. *гривкастий голуб* (СЛГ, с. 62); **пісо́ч-ні́к** (← *пісок*) ‘заець із шерстю рудого кольору’ (СЗПГ, т. 2, с. 52); **се́рп-и́к** (← *серп*) ‘орн. пташка, подібна до ластівки, тільки з довшими крилами’ (СЗПГ, т. 2, с. 142);

найменуваннями на позначення різних механізмів, пристроїв, їх деталей та ін.: **баран-чи́к** (← *баран*) ‘металевий прилад із загнутими кінцями для витягання затонулих відер із дна колодезя’ (СГНН, т. 1, с. 64); **жа́б-к-а** (← *жаба*) ‘прищіпка, затискувач для білизни’ (СЗакГ, с. 83); **се́рд-е́ч-к-о** (← *серце*) ‘графітовий стержень в олівці’ (СЗакГ, с. 328);

назви прикрас та мистецьких технік: **жуч-к-і́** (← *жук*) ‘гатунок намиста’ (СУМЯ, с. 229); **фасу́ль-к-і́** (← *діал. фасу́ля* ‘квасоля’) ‘діал. спосіб вишивання’ (СБукГ, с. 584); **пше(а)ні́ч-к-а** (← *пшениця*) ‘діал., виш. орнамент, що нагадує колос’ (СУМ, с. 8, с. 415; СБойкГ, т. 2, с. 164);

назви осіб за різними ознаками: **дубі́-а́к** (← *дуб*) ‘важкодум’. *Тяшко в школі дуб’яку* (СГЦБойк, с. 136); **ковба́с'-ани́к** (← *ковбаса*) ‘високий і тонкий чоловік (хлопець)’. *Такій ковбас'аник урус шчо хуть-де дус'агне* (СЗакГ, с. 146); **свин'-а́к** (← *свиня*) ‘діал., вульг. непорядний, нечесний, підступний чоловік’ (СЗакГ, с. 327).

У процесі творення відсубстантивних іменників з образним компонентом значення найбільшу продуктивність засвідчують метафоричні мотиваційні моделі, що виникли на базі асоціативно-образних мотивувальних ознак за параметричною та колірною подібністю.

Словотвірна форма всіх образних іменників (майже 1 008 дериватів⁴), концептуальною базою яких виступають названі метафоричні моделі, відображає реалізацію п'яти найпродуктивніших словотвірних моделей: „основа іменника+*-к-*”; „основа іменника+*-ник-*”; „основа іменника+*-ик-*”; „основа іменника+*-ок-*”; „основа іменника+*-ець-*”. Утім, обсяг словотворчих формантів (суфіксів та конфіксів) є надзвичайно багатим і наділений певними особливостями. Майже всі дериваційні засоби збігаються із суфіксами загальнонародної мови (напр., *-ат-*, *-ач-*, *-иц-* (*-ниц-*), *-ій-*, *-ц-*, *-чик-* та ін.), – таке узагальнення щодо образних іменників підкріплюємо спостереженнями Я. Закревської про інвентар суфіксальних морфем, які входять до складу народних назв рослин (Закревська, 1976, с. 107). Почасті реалізація значної кількості словотвірних моделей представлена поодинокими дериватами, що зумовлено, на нашу думку, територіальними особливостями появи похідного мотивованого слова, напр., *дубй'-аг-а* (← *дуб*) ‘про високого чоловіка’ (СлГр-3, с. 3, с. 123); *масл'-а́к*, *масл'-у́г* (← *масло*) ‘діал. їстівний гриб, шапочка якого покрита липким слизом; підсосник’ (СБойкГ, т. 1, с. 431; СНГ, с. 170) та ін.

Отож відсубстантивні образні деривати – це органічна частина говіркового мовлення, такі слова через структурні й семантичні особливості відтворюють спосіб сприйняття навколишнього та внутрішнього світу у свідомості діалектоносіїв, засвідчують неабияку роль словотвірної номінації у формуванні мовної картини світу. Виокремлення діалектних досліджуваних похідних одиниць підтверджує важливу думку П. Гриценка про те, що словотворення в говірках відбувається легко, з активною реалізацією словотворчих моделей (Гриценко, 1984, с. 3). Образні відсубстантивні деривати зазвичай відображають творення на базі основ загальноновживаних питомих іменників української мови, рідше – на базі власне лексичних чи фонетичних діалектизмів. Відтак похідні слова такого типу становлять важливу фактичну базу не тільки для дослідження власне діалектного словотвору, а й для аналізу загальнономовних проблем, пов'язаних з описом словотвірних і мотиваційних моделей образної похідної лексики, зі встановленням системних зв'язків між такими дериватами та формуванням словотвірних парадигм чи гнізд.

В українській дериватології актуальність використання діалектного матеріалу для повноти наповнення та ґрунтового наукового опису словотвірних парадигм і гнізд засвідчують авторитетні в цій царині праці

⁴ Значну частину фактичної бази – відсубстантивних образних іменників – становлять деривати, засвідчені в діалектному мовленні або ж закріплені в лексикографічних працях (пор. СлГр; СУМЯ; ЕСУМ та ін.) із вказівкою на територіальне вживання слова в народнорозмовному мовленні.

Василя Грещука, Євгенії Карпіловської, Романа Бачкура та ін. (див. Грещук, 1995; Карпіловська, 2002; Бачкур, 2007). Зокрема на ретельний добір джерельної бази звертає увагу Є. Карпіловська в *Кореневому гніздовому словнику української мови* (2002) й акцентує на важливості такого підходу для найточнішого відтворення словотворчої спроможності омографічних коренів сучасного українського лексикону:

Свідоме поєднання в одному гнізді активної і пасивної, загально-вживаної і діалектної або фахової лексики дозволяє не лише в цілому змодельовати сучасний стан реалізації словопороджувального потенціалу певного кореня-омографа, а й з достатньою вірогідністю визначити пріоритети в його функціонуванні, встановити в моделі його мовної „поведінки”, яку подає відповідне гніздо Словника, визначальні параметри, що формують центр моделі, й параметри, менш істотні для втілення такого кореня в словах сучасного українського лексикону, які створюють периферію моделі (Карпіловська, 2002, с. 7).

Лексико-словотвірні образні парадигми, як це подаємо у своїх попередніх дослідженнях (Гуцуляк, 2020, 2021, 2023b), загалом відображають типові принципи організації похідних слів у комплексні словотвірні одиниці, проте наділені такою специфікою: 1) до їх складу входять морфологічні деривати, концептуальною основою творення яких виступають метафоричні або (та) метоніміїні концептуальні моделі; 2) усі похідні утворені від спільного мотивувального слова; 3) спільнокореневі деривати внутрішньо структуровані за частиномовними зонами – субстантивними, ад’єктивними, дієслівними та адвербіальними; 4) специфіку образних мотиваційних відношень між мотиватором і мотивованим словом відображають індивідуальні лексико-словотвірні значення похідних, саме вони в цілому визначають семантичне наповнення парадигм.

У пропонованій розвідці наводимо приклади формування **субстантивних зон** лексико-словотвірних образних парадигм тільки завдяки похідним одиницям, що з’явилися й закріпилися в діалектному мовленні. Зокрема проаналізуємо творення образних дериватів від основ іменників *віл*, *зозуля*.

До субстантивної зони лексико-словотвірної образної парадигми зі стрижневим мотиватором *віл* зараховуємо похідні одиниці:

вóл-ик (← *віл*) ‘(ент.) жук-носоріг (*Oryctes*)’ (СлГр, т. 1, с. 249);

вóл-ик (← *віл*) ‘жук-рогач (*Lucanus cervus*)’ (СПГ, с. 48).

Творення таких дериватів відображає реалізацію образно-метафоричних мотиваційних відношень, що розвинулися на базі параметричної мотивувальної ознаки „зовнішня подібність жуків до вола”: на головах цих комах виростає ріг (у жука-носорога) або ж два роги (у жука-рогача),

що нагадує круторогих волів. Жук-рогач отримав ще й іншу назву – *жук-олень*, або *рогач звичайний*. Припускаємо, що словотвірна номінація **волик** для позначення цих комах сягає давніших часів, коли для свідомості носіїв мови були актуальними зорові образи обох тварин. У матеріалах *Словаря української мови* за ред. Б. Грінченка лексему **волик** наведено за працею Івана Манжури *Сказки, пословицы и т. п., записанья в Екатеринославской и Харьковской губ.* (2 вип. II тому *Сборника Харьков. Ист.-фил. О-ва*, 1890).

Для опису образного дериваційного потенціалу основи іменника **віл** нам вдалося зафіксувати на базі різних лексикографічних і текстових джерел похідні одиниці, що входять до 3-х зон словотвірної парадигми – субстантивної зони, ад’єктивної й адвербіальної. Важливо звернути увагу на те, що деривати субстантивної зони розширюють **мотиваційний простір** іменника **віл** такою мотивувальною ознакою, яку не реалізують похідні інших зон, – це зосередження уваги на образі вола з гарними крутими рогами. Саме цю ознаку покладено в основу асоціативно-образних зв’язків між жуками великого розміру, у яких відростки на голові нагадують роги, і волами. *Воли круторогі* – це давній фольклорний образ⁵, що його найчастіше використовують у чумацьких піснях і який як традиційний, узвичаєний вислів потрапляє в загальнонародне мовлення й у тексти художньої літератури. Постійний епітет *круторогі* настільки закріпився у світогляді носіїв української мови стосовно опису волів, що зазнав субстантивізації: ‘у знач. ім. круторогі, нар.-поет. волій’. *Отак вона вишивала, У віконце поглядала, Чи не ревуть круторогі, Чи не йде чумак з дороги* (Тарас Шевченко) (СУМ, т. 4, с. 377).

Із-поміж інших мотивувальних ознак, які реалізують деривати ад’єктивної та адвербіальної зон, виокремлюємо такі, що відображають подібність: 1) до зовнішнього вигляду тварини з обвислою шкірою під шиєю: **воліста** *корова* ‘у котрій полная шея с толстим подшейком, как у вола’ (СУМЯ, с. 121); **воляче** *підборіддя* (у людини) ****6** ‘обвисле, як у вола’: – *Згубивши Стара, ми поставимо під загрозу наші страте-*

⁵ Звернімо увагу на вживання усталеної сполуки *воли круторогі* у фольклорних текстах: *Ой мамцю, хлопці їдуть, / Ой мамцю, воли женуть, / А все воли круторогі, / А все хлопці чорноброві* („Ой мамцю, хлопці їдуть”); *Та йдуть воли дорогою, та все бедратії, / А за ними чумаченьки, та все жонатії; / Та йдуть воли дорогою, та все круторогі, / А за ними чумаченьки, та все чорноброві* („Та йдуть воли дорогою”).

⁶ Позначку ****** використовуємо для формулювання дефініції значень дериватів із певними доповненнями, уточненнями, якщо словникові тлумачення є надто узагальненими й потребують вказівки на мотивувальну ознаку.

гічні плани на майбутнє, – озвався корпоратист з **волячим підборіддям** (О. Бердник) (СУМ-20);

2) до форми й розміру очей тварини: **волячі очі** ‘великі опуклі очі’ (СУМ, т. 1, с. 736);

3) до зовнішнього вигляду тварини з короткою і масивною шиєю: **воляча шия** – ‘коротка мускуляста шия’ (СУМ, т. 1, с. 736);

4) до фізичної сили вола: **воляче здоров’я**, **воляча сила** ‘перен. дуже міцний, сильний’ (СУМ, т. 1, с. 736); **волóві жили**: У нього міцні руки і **волові жили** (Я. Качура) (СУМ, т. 1, с. 727);

5) до норову тварини: **воляча впертість**, **воляче терпіння**: Такі, як *Каргат*, або з **волячою упертістю** ламають усе на своєму шляху, або ж [...] розбивають собі лоб (Ю. Шовкопляс) (СУМ, т. 1, с. 736); *Ми думаємо, що це у нас шляхетна толерантність, а це у нас воляче терпіння* (Л. Костенко) (СУМ-20);

6) до фізичних якостей тварини, їхнього способу повільно, поважно пересуватися: **воловітий** ‘вайлуватий, повільний’ (ЕСУМ, т. 1, с. 399). Таку ж мотивувальну ознаку реалізують деривати **адвербіальної зони**: **по-воловому** ** ‘образний синонімний відповідник до **повільно**, **поволі**’ (ССинКар, с. 303; Р-УСВ, с. 28); *Здоров’я льотом (пташкою) вилітає, а по-воловому вертає* (Р-УСВ, с. 28);

воловато⁷ ‘поволі’. *Спїваєть акселента горою воловато* [‘поволі’], *говорить грубо* (чернець) (XVIII ст.) (Тимч_ІС, с. 14) (цит. за Ястремська, 2023, с. 44).

Субстантивну зону лексико-словотвірної образної парадигми зі стрижневим мотиватором **зозуля** формуємо з таких похідних одиниць:

зозуль-к-а (← *зозуля*) ‘ент. сонечко’ (СБойкГ, т. 1, с. 270);

зозуль-к-а (← *зозуля*) ‘лева квітка – листкі зелені, чорні крапочке, цвіток червоний’ (СБойкГ, т. 1, с. 270);

зозуль-к-а (← *зозуля*) [1] ‘бот. жабрій ладанний (*Galeopsis Ladanum* L.)’.

[2] ‘зозулинець широколистий (*Orchis latifolia* L.)’.

[3] ‘заразиха (*Orobanche*)’ (СБойкГ, т. 1, с. 318)⁸.

⁷ Творення прислівника **воловато** формально можна пояснити як похідник від прикметника *воловатий*. Утім у семантичній перифразі, яку використовуємо для встановлення мотивувальної ознаки „так повільно, як рухається віл”, простежуємо більш тісний зв’язок із твірним іменником *віл*. Припускаємо, що для пояснення словотвірних зв’язків похідного прислівника **воловато** можна спиратися на подвійну мотивацію цього слова.

⁸ Припускаємо, що перелік ботанічних назв, які в діалектному чи народнорозмовному мовленні отримали назву **зозулька** (**зозульки**), є значно більший і в перспективі буде залучений для аналізу, пор., **зозулька** ‘а) *Viola*

Мотивувальною базою залучення основи іменника *зозуля* для творення назв комах, польових квітів, жабрію ладанного, зозулинця широколистого постає подібність їх колірних ознак до забарвлення птаха, вирізняльною особливістю якого є рябий, плямистий, строкатий колір. Наприклад, жабрій ладанний має крапчасто-коричневі плоди; зозулинець широколистий належить до родини зозулинцевих, або орхідних, – квіти цих рослин мають рябе забарвлення, вони вкриті дрібними крапочками, що нагадує за кольором зозулю.

Суфіксальний дериват **зозуль-к-а** на позначення рослини-паразита заразихи (*Orobanche*) відображає більш складний, „прихований” процес формування метафоричних мотиваційних зв’язків. Припускаємо, що вони зумовлені стереотипними, традиційними образними уявленнями про зозулю, яка підкидає свої яйця в чужі гнізда й так шкодить птахам. Така поведінка зозулі нагадує поведінку інших природних паразитів: заразиха живе на коренях різних рослин і, зростаючись із корінням, завдає шкоди, забираючи всі поживні речовини з тіла „господаря”. Мотивувальна ознака такого змісту властива лише для наведеного деривата і є своєрідною в мотиваційному просторі чотиризонної лексико-словотвірної образної парадигми з вершиною *зозуля*. Інші мотивувальні ознаки відображають як типові, зорові уявлення про птаха, так і ті, що засновані на традиційних народних віруваннях про нього.

Важливо звернути увагу, що образні деривати, утворені на базі самобутніх мотивувальних ознак, глибоко закорінених у світосприйнятті українців, відображають похідні одиниці, що закріпилися в народнорозмовному мовленні або з’явилися під його впливом. Таку особливість простежуємо для творення відсубстантивних **дієслів** на базі метафоричних мотиваційних відношень, зумовлених стереотипними образними уявленнями про зозулю як птаха, наділеного магічними силами віщувати долю, роки життя людини:

зозул’-а́-ти **‘кувати; передбачати, пророкувати, як зозуля’: *Е, хлопче, не зозуляй!* (СУМЯ, с. 310; СлГр-3, т. 2, с. 407). Територіальні маркери, наведені в зазначених словниках, засвідчують поширення такого слова на землях колишніх Чернігівської, Волинської губерній, Житомирського уїзду.

Деривати адвербіальної зони – **зозуль-ею** (← *зозуля*) – виокремлюємо, беручи до уваги частотність уживання цих прислівників у текстових джерелах, які подає *Генеральний регіонально анотований корпус української мови*–ГРАК. Метафоричні мотиваційні відношення відображають спо-

tricolor L. б) *Viola hirta*; в) *Orchis militaris* L.; г) Зезюльки жовті. *Cypripedium Calceolus* L.; д) Зезюльки рябі. *C. guttatum* schwarz; е) Зезюльки красні. *C. macranthon* schwarz’ (СлГр, т. 2, с. 177).

стережливість носіїв мови за поведінкою зозулі, намагання уподібнити до неї поведінку людини:

зозу́л-ею (← зозуля) (жити) ***⁹ ‘самотньо’:

*Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і **залишилась** мати **самотньою зозулею** у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті* (М. Хвильовий) (Корпус-ГРАК);

зозу́л-ею (← зозуля) (шугнути) *** ‘швидко пробігти’:

*Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, **шугнула зозулею** проз Лавріна, блиснула на його карими очима і повернула на шлях* (І. Нечуй-Левицький) (Корпус-ГРАК);

зозу́л-ею (← зозуля) (просити) ‘наполегливо, безперестанку просити’:

*Ні! Посіяла, збирай: наймав я, найми ж і ти. Гадала-сь, багато мені лиха вдієш, аж це прийшла коза до воза. Аничка аж до землі кланяється, **та зозулею просить**, та, неначе та дитина, оправдується: – Бігме, паноченьку, не казала я таке. То вам понабріхували. Не пішла-сми тогід, бо ніяк було, ба цесе, ба тото* (Лесь Мартович) (Корпус-ГРАК).

Вплив стереотипних уявлень про зозулю простежуємо й у формуванні образної мотивації відсубстантивних прикметників:

зозу́л'-ач-ий (← зозуля) (доля) *** ‘розпутна, важка жіноча доля’:

*[...] а презирство до чоловічої статі відчувала й Юлька, втомлена руйнівним зв'язком із чоловіками, вмираючи емоційно, вона шепотіла свої молитви до місяця, оплакуючи свою „**зозулячу долю**”:* „Сама дивувалася, що з неї впливають такі чудні, стародавні, хвилюючі й нуртуючі слова, не до кінця їх розуміла, бо то були не її слова, а того таємничого в ній (Вікторія Кметь) (Корпус-ГРАК);

зозу́л-ин (← зозуля) (виплодки, підкидьки) *** ‘позашлюбний; про чуже, підкинуте’:

*І радість його була безмежною, коли він помітив, що інші нічого не помітили, анічогісінько [...] а його, Гренюя, **зозулиного виплодка**, приймали в своє середовище як рівного собі (П. Зюскінд). Вудили це все смакоцтво на вишневих дровах. Сходилося до нас сусідів – кожен приносив до нашої коптільної бочки свою ковбасу чи шинку. Бабця то називала „**зозулині підкидки**” (Марта Госовська) (Корпус-ГРАК).*

⁹ Значком *** позначаємо дефініції значень дериватів, не закріплені в лексикографічних працях, проте потенційно можливі, що засвідчують матеріали корпусів української мови (Корпус-ГРАК).

Мотивувальні ознаки фіксують асоціативно-образні уявлення про зозулю як про птаха, яка „не має пари і не в'є власного гнізда” і яку, за легендою, покинув зозуль, тому вона стала символом вічної вдовиці, засмученої жінки, символом суму, журби та вдівства (див. Жайворонок, 2006, с. 251).

Деривати ад'єктивної зони відображають ще й традиційну, усталену мотивувальну ознаку, що є спільною і для похідних субстантивної зони, – „подібність до кольору птахи”: **зозул'-áст-ий** (*квочка, курка, півень, віл*) ** ‘який забарвленням нагадує зозулю, рябий, цяткований; про масть тварин, оперення птахів – із плямами іншого кольору, відтінку’ (СУМ, т. 3, с. 679; ССУМ, т. 2, с. 591):

На дворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат (М. Коцюбинський); *На тин вискочив зозулястий півень з мерехтливим хвостом, голосно закукурікав, ніби вітав гостя* (О. Бердник) (СУМ-20).

Отож усі деривати лексико-словотвірної образної парадигми з іменником-мотиватором **зозуля** засвідчують реалізацію таких словотворчих процесів, що передусім відображають специфіку народнорозмовного й діалектного мовлення. Це виразно підтверджує репертуар мотивувальних ознак, сформованих на базі народних вірувань та спостережень. Використання низки образних дериватів у текстах художньої літератури засвідчує активний авторський пошук уснорозмовних лексичних одиниць і їх затребуваність як засобів стилізації розмовного мовлення.

Отже, діалектні образні деривати – це важлива складова лексичного складу загальнонаціональної мови. Їх словотвірна й семантична структури дають змогу розкрити такі особливості асоціативно-образного світосприйняття українців, які не вдається простежити на базі мовного матеріалу, притаманного для інших сфер функціонування української мови. Відсубстантивні похідні іменники з образним компонентом значення виконують важливу функцію для встановлення й опису словотвірно-мотиваційного потенціалу твірних основ, залучених у процеси образної деривації. Вони засвідчують системний характер такого типу словотворчих зв'язків й почасти виступають єдиним джерелом похідних одиниць, що дають змогу виокремити субстантивні зони лексико-словотвірних образних парадигм. Причина такого явища пов'язана зі специфікою відсубстантивних образних іменників позначати в діалектному мовленні (або ширше – у народнорозмовному) об'єкти рослинного й тваринного світів, різні механізми, пристрої, їх деталі тощо, використовуючи для словотвірної номінації основи загальноновживаних питомих іменників української мови.

Діалектне словотворення розкриває особливий, подекуди маловідомий мотиваційний потенціал окремих стрижневих іменників-мотиваторів.

Відсубстантивні похідні відображають реалізацію таких мотивувальних ознак, яких не встановлюємо для дериватів інших зон парадигми. Здебільшого це мотиваційні зв'язки, зумовлені стереотипними, традиційними образними уявленнями, що глибоко закорінені у світосприйняття українців і які досі є актуальними для свідомості діалектоносіїв. Слово-твірньо-мотиваційна специфіка діалектних образних дериватів підштовхує до пошуку потенційних аспектів семантики вершинних іменників-мотиваторів та похідних слів, що потенційно можуть ці семантичні аспекти реалізувати. Усе це сприятиме максимальному описові мотиваційного простору іменників як потужної твірної бази в українській мові.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- ЕСУМ – Мельничук, О. (Ред.). (1982–2006). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Наукова думка.
- Translitteracja:** Melnychuk, O. (Red.). (1982–2006). *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–6). Naukova dumka.
- Корпус-ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Николаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>
- Translitteracja:** Shvedova, M., Valdenfels, R. fon, Yaryhin, S., Rysin, A., Star-ko, V., Nikolaienko, T. ta in. (2017–2024). *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK)*. <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>
- Р-УСВ – Вирган, І., & Пилинська, М. (1959 / 2000). *Російсько-український словник сталих виразів*. Прапор.
- Translitteracja:** Vyrhan, I., & Pylynska, M. (1959 / 2000). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk stalykh vyraziv*. Prapor.
- СБойкГ – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1–2). Наукова думка.
- Translitteracja:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovnyk boikivskykh hovirok* (Ch. 1–2). Naukova dumka.
- СБукГ – Гуйванюк, Н. (Ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Рута.
- Translitteracja:** Huivaniuk, N. (Red.). (2005). *Slovnyk bukovynskykh hovirok*. Ruta.
- СГГ – Негрич, М. (2008). *Скарби гуцульського говору: Березови*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Negrych, M. (2008). *Skarby hutsulskoho hovoru: Berezovy*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy
- СГНН – Чабаненко, В. (1992). *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці* (Т. 1–4). Запорізький державний університет.

- Transliteracja:** Chabanenko, V. (1992). *Slovník hovirok Nyzhnoi Naddniproian-shchynu* (Т. 1–4). Zaporizkyi derzhavnyi universytet.
- СГЦБойк – Матіїв, М. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Ната.
- Transliteracja:** Matiiv, M. (2013). *Slovník hovirok tsentralnoi Boikivshchynu*. Nata.
- СЗакГ – Сабадош, І. (2008). *Словник Закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ліра.
- Transliteracja:** Sabadosh, I. (2008). *Slovník Zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu*. Lira.
- СЗПГ – Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1–2). Ред.-вид. відділ „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
- Transliteracja:** Arkushyn, H. (2000). *Slovník zakhidnopoliskykh hovirok* (Т. 1–2). Red.-vyd. viddil „Vezha” Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky.
- СЛГ – Пиртей, П. (2004). *Короткий словник лемківських говірок*. Сіверсія МВ.
- Transliteracja:** Pyrtei, P. (2004). *Korotkyi slovník lemkiivskykh hovirok*. Siversiia MV.
- СЛГр – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4).
- Transliteracja:** Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* (Т. 1–4).
- СЛГр-3 – Грінченко, Б. (Упор.), Єфремов, С., & Ніковський, А. (Ред.). (1927/2017). *Словник української мови* (Т. 1–3). Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Transliteracja:** Hrinchenko, B. (Komp.), Yefremov, S., & Nikovskyi, A. (Red.). (1927/2017). *Slovník ukrainskoi movy* (Т. 1–3). Vydavnychi dim Dmytra Burago.
- СНГ – Шило, Г. (2008). *Надністрянський регіональний словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracja:** Shylo, H. (2008). *Naddnistriianskyi rehionalnyi slovník*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy
- СПГ – Лисенко, П. (1974). *Словник поліських говорів*. Наукова думка.
- Transliteracja:** Lysenko, P. (1974). *Slovník poliskykh hovoriv*. Naukova dumka.
- ССинКар – Караванський, С. (2008). *Практичний словник синонімів української мови* (3-тє вид.). БаК.
- Transliteracja:** Karavanskyi, S. (2008). *Praktychnyi slovník synonymiv ukrainskoi movy* (3-tie vyd.). BaK.
- ССУМ – Бурячок, А. та ін. (Уклад.). (1999–2000). *Словник синонімів української мови* (Т. 1–2). Наукова думка.
- Transliteracja:** Buriachok, A. ta in. (Komp.). (1999–2000). *Slovník synonymiv ukrainskoi movy* (Т. 1–2). Naukova dumka.
- СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.
- Transliteracja:** Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovník ukrainskoi movy* (Т. 1–11). Naukova dumka.

СУМ-20 – *Тлумачний словник української мови: у 20 т.* (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

Translitteracja: *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 20 t.* (elektronna versia Ukrainskoho movno-informatsiinoho fondu NAN Ukrainy). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

СУМЯ – Яворницький, Д. (1920). *Словник української мови* (Т. 1. А–К). Слово.

Translitteracja: Yavornytskyi, D. (1920). *Slovnyk ukrainskoi movy* (T. 1. A–K). Slovo.

Література

Аркушин, Г. (2005). Принципи аналізу суфіксації в діалектологічних дослідженнях. *Волинь-Житомирщина*. 14, 63–74.

Translitteracja: Arkushyn, H. (2005). Pryntsypy analizu sufiksatsii v dialektolohichnykh doslidzhenniakh. *Volyn-Zhytomyrshchyna*. 14, 63–74.

Бачкур, Р. (2007). Відіменниковий словотвір. В В. Грещук (Ред.). *Нариси з основоцентричної дериватології*. (сс. 39–107). Місто НВ.

Translitteracja: Bachkur, R. (2007). Vidimennykovy slovotvir. V V. Greshchuk (Red.). *Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii* (ss. 39–107). Misto NV.

Валюх, З. (2006). *Типологія словотвірних парадигм іменника в українській мові* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Інститут української мови НАН України].

Translitteracja: Valiukh, Z. (2006). *Typolohiia slovotvirnykh paradyhm imennyka v ukrainskii movi* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filolohichnykh nauk, Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].

Вашенко, В. (1961). До вивчення семантики діалектних слів. *Праці X республіканської діалектологічної наради*. Видавництво Академії наук Української РСР. 69–80.

Translitteracja: Vashchenko, V. (1961). Do vuvchennia semantyky dialektnykh sliv. *Pratsi X respublikanskoï dialektolohichnoi narady*. Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainkoi RSR. 69–80.

Головач, Н. (2012). *Лексичні румунізми в українській мові на діалектному та літературнонормативному рівнях* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича].

Translitteracja: Holovach, N. (2012). *Leksychni rumunizmy v ukrainskii movi na dialektnomu ta literaturnonormatyvnomu rivniakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yuriiia Fedkovycha].

Горпинич, В. (1999). *Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Вища школа.

Translitteracja: Horpynych, V. (1999). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovotvir. Morfonolohiia*. Vyshcha shkola.

- Гриценко, П. (1984). *Модельовання системи діалектної лексики*. Наукова думка.
Transliteracja: Hrytsenko, P. (1984). *Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky*. Naukova dumka.
- Гриценко, П. (2004). Діалектизм. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова*. Енциклопедія (сс. 146–147). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
Transliteracja: Hrytsenko, P. (2004). Dialektyzm. V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova*. Entsyklopediia (ss. 146–147). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Гуцуляк, Т. (2020). Асоціативно-образні уявлення про козаків і сфера дериваційних процесів української мови. *X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht“*. 74–88.
Transliteracja: Hutsuliak, T. (2020). Asotsiatyvno-obrazni uiavlennia pro kozakiv i sfera deryvatsiinykh protsesiv ukrainskoi movy. *X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht“*. 74–88.
- Гуцуляк, Т. (2021). *Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови* [Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича].
Transliteracja: Hutsuliak, T. (2021). *Typolohiia obraznykh semantyko-motyvat-siinykh vidnoshen u vidimennykovomu slovotvori ukrainskoi movy* [Avtoreferat na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filolohichnykh nauk, Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha].
- Гуцуляк, Т. (2023a). Джерела дослідження діалектного словотвору української мови. В Т. Ястремська, & Д. К. Рембішевська (Ред.), *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій* (сс. 301–331). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; Інститут Славістики ПАН. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
Transliteracja: Hutsuliak, T. (2023a). Dzherela doslidzhennia dialektnoho slovotvoru ukrainskoi movy. V T. Yastremska, & D. K. Rembishevskia (Red.), *Ad fontes. Dzherela dialektolohichnykh studii* (ss. 301–331). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NANU; Instytut Slavistyky PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Гуцуляк, Т. (2023b). Значення діалектної лексикографії для розкриття та опису асоціативно-словотвірного потенціалу іменникових основ. *Лінгвістика, 1 (47)*, 5–25. <https://doi.org/10.12958/2227-2631-2023-1-47-5-24>
Transliteracja: Hutsuliak, T. (2023b). Znachennia dialektnoi leksykohrafii dlia rozkryttia ta opysu asotsiatyvno-slovotvirmoho potentsialu imennykovykh osnov. *Linhvistyka, 1 (47)*, 5–25. <https://doi.org/10.12958/2227-2631-2023-1-47-5-24>
- Грещук, В. (1995). *Український відприкметниковий словотвір*. Вид-во „Плай” Прикарпатського університету ім. В. Стефаника.

- Transliteracija:** Greshchuk, V. (1995). *Ukrainskyi vidpryketnykovyi slovotvir*. Vyd-vo „Plai” Prykarpatskoho universytetu im. V. Stefanyka.
- Жайворонок – Жайворонок, В. (2006). *Знаки етнокультури: словник-довідник*. Довіра.
- Transliteracija:** Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky etnokultury: slovnyk-dovidnyk*. Dovira.
- Закревська, Я. (1976). *Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Zakrevska, Ya. (1976). *Narysy z dialektnoho slovotvoru v arealnomu aspekti*. Naukova dumka.
- Закутня, А. (2017). Діалектизми південно-західного наріччя української мови в рекламних текстах кінця XIX – першої половини XX ст. *Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих учених*. 115–145.
- Transliteracija:** Zakutnia, A. (2017). *Dialektyzmy pivdenno-zakhidnoho narichchia ukraïnskoi movy v reklamnykh tekstakh kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. Podil'ska rehionalna leksykolohiia: stan ta perspektyvy: Materialy VI Vseukraïnskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv, aspirantiv i molodykh uchenykh*. 115–145.
- Карпіловська, Є. (2002). Кореневий гніздовий словник – модель сучасного українського лексикону. В Карпіловська, Є. *Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями* (сс. 3–11). Українська енциклопедія.
- Transliteracija:** Karpilovska, Ye. (2002). *Korenevyyi hnidzovyyi slovnyk – model suchasnoho ukraïnskoho leksykonu*. V Karpilovska, Ye. *Korenevyyi hnidzovyyi slovnyk ukraïnskoi movy: Hnizda sliv z vershynamy – omohrafichnymu koreniamy* (ss. 3–11). *Ukrainska entsyklopediia*.
- Колесса, О. (1924). *Погляд на історію української мови*. Державна друкарня в Празі.
- Transliteracija:** Kolessa, O. (1924). *Pohliad na istoriiu ukraïnskoi movy*. Derzhavna drukarnia v Prazi.
- Лапшина, О. (2010). *Семантична категорія подібності у сучасній російській мові* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди].
- Transliteracija:** Lapshyna, O. (2010). *Semantychna katehoriia podibnosti u suchasniï rosiiskii movi* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoï stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Kharkivskyyi nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody].
- Тараненко, О. (1986). Місце метафори в словотворчих процесах. *Мовознавство*. 3. 11–16.
- Transliteracija:** Taranenko, O. (1986). *Mistse metafory v slovotvorchykh protsesakh*. *Movoznavstvo*. 3. 11–16.

- Тараненко, О. (2004). Образність. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 422–423). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Translitteracja:** Taranenko, O. (2004). Obraznist. V V. Rusanivskiy, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 422–423). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Тарновецька, Л. Шепетюк, І. & Булега, Н. (1998). Діалектна лексика в українських епістолярних текстах першої половини ХХ ст. (за архівом проф. В. Сімовича). *Наука і сучасність: Збірник наук. праць. 2.* 230–238.
- Translitteracja:** Tarnovetska, L. Shepetiuk, I. & Buleha, N. (1998). Dialektna leksyka v ukrainskykh epistoliarnykh tekstakh pershoi polovyny XX st. (za arkhivom prof. V. Simovycha). *Nauka i suchasnist: Zbirnyk nauk. prats. 2.* 230–238.
- Тилик, О. (2006). *Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький національний університет].
- Translitteracja:** Tylyk, O. (2006). *Imennyky zi znachenniam podibnosti: sposoby tvorennia ta sfery vykorystannia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Zaporizkyi natsionalnyi universytet].
- Ткач, Л. (2001). Реалізація структурного і семантичного потенціалу лексики південно-західних українських говорів у літературній мові кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* 301–307.
- Translitteracja:** Tkach, L. (2001). Realizatsiia strukturnoho i semantychnoho potentsialu leksyky pivdenno-zakhidnykh ukrainskykh hovoriv u literaturnii movi kintsia XIX – pochatku XX st. *Volyn – Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem.* 301–307.
- Ткач, Л. & Головач, Н. (2009). Семантичні й стилістичні особливості лексеми *vatra / vatra* в українській та румунській мовах. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс.* 484. 44–48.
- Translitteracja:** Tkach, L. & Holovach, N. (2009). Semantychni y stylistychni osoblyvosti leksemy *vatra / vatra* v ukrainskii ta rumunskii movakh. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Romano-slov'ianskyi dyskurs.* 484. 44–48.
- Черкез, І. (2024). Роль діалектного мовлення у формуванні соціолекту української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. В С. Шабат-Савка (Ред.), *Кафедра сучасної української мови крізь призму часу та особистостей: колективна монографія.* Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 393–409.
- Translitteracja:** Cherkez, I. (2024). Rol dialektnoho movlennia u formuvanni sotsiolektu ukrainskoi intelihentsii kintsia XIX – pochatku XX st. V S. Shabat-Savka (Red.), *Kafedra suchasnoi ukrainskoi movy kriz pryzmu chasu ta osobystostei: kolektyvna monohrafiia.* Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yuriiia Fedkovycha. 393–409.
- Шамота, А. (1985). *Назви рослин в українській мові.* Наукова думка.

- Transliteracja:** Shamota, A. (1985). *Nazvy roslын v ukrainskii movi*. Naukova dumka.
- Шаповалова, Н. (1998). *Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Дніпропетровський державний університет].
- Transliteracja:** Shapovalova, N. (1998). *Funktsionalno-semantychnyi status porivniialnykh konstrukttsii u suchasni ukrainskii movi* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet].
- Шевельов, Ю. (2008). Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. В Ю. Шевельов. *Вибрані праці* (Кн. 1–2). Кн. 1. *Мовознавство* (с. 382–412). Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Transliteracja:** Shevelov, Yu. (2008). Chomu obshcherusskyi yazyk, a ne vibchoruska mova? z problem skhidnoslov'ianskoi hlotohonii. V Yu. Shevelov. *Yubrani pratsi* (Kn. 1–2). Kn. 1. *Movoznavstvo* (ss. 382–412). Vydavnychiy dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Шевельов, Ю. (2012). *Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.)*. Темпора.
- Transliteracja:** Shevelov, Yu. (2012). *Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy ta inshi linhvistychni studii (1947–1953 rr.)*. Tempora.
- Ястремська, Т. (2021). *Моделювання українського діалектного простору: концепти ВЕРХ / НИЗ*. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Modeliuvannia_ukrainskoho_dialektnoho_prostoru_kontsepty_verkh_nyz/
- Transliteracja:** Yastremska, T. (2021). *Modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru: kontsepty VERKh / NYZ*. NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha. https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Modeliuvannia_ukrainskoho_dialektnoho_prostoru_kontsepty_verkh_nyz/
- Ястремська, Т. (2023). Концепт у моделі картини світу: повнота джерельної репрезентації. В Т. Ястремська, & Д. К. Рембішевська (Ред.), *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій* (с. 33–64). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; Інститут Славістики ПАН. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Transliteracja:** Yastremska, T. (2023). Kontsept u modeli kartyny svitu: povnota dzherelnoi reprezentatsii. V T. Yastremska, & D. K. Rembishevska (Red.), *Ad fontes. Dzherela dialektolohichnykh studii* (ss. 33–64). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU; Instytut Slavistyky PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>

Nagórko, A. (2007). *Zarys gramatyki polskiej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dialectal Vocabulary as a Key Component of Lexical and Word-Forming Figurative Paradigms

This study explores the significant role of dialectal word formation in characterising the specifics of figurative derivatives in the Ukrainian language, focusing on their word-formation and motivational models. The primary emphasis is on how dialectal derivatives with figurative meanings reflect a unique perception of the surrounding and inner worlds, deeply rooted in the consciousness of dialect speakers. Using examples of denominative figurative nouns based on derivatives such as *вил* (ох) and *зозуля* (cuckoo), it is demonstrated that dialectal word formation is, in some cases, the primary source for creating substantive zones within lexical and word-forming figurative paradigms. This phenomenon is attributed to the tendency in dialectal speech to denote objects in flora and fauna, mechanisms, devices, their parts, and more, by employing the bases of commonly used nouns in Ukrainian.

The study establishes that dialectal word formation uncovers a distinctive, often underexplored, motivational potential in core nouns within lexical and word-forming figurative paradigms. Dialectal derivatives contribute to expanding the motivational space of these nouns with features not typically represented by derivatives from other zones. This conclusion is drawn from an array of metaphorical motivational features documented in the study, many of which originate from folk beliefs and observations.

Keywords: dialectal word formation, denominative nouns, lexical and word-forming figurative paradigm, word-forming meaning of “similarity”, figurative motivational relations, metaphorical motivational models.